

Platform Duurzame en Solidaire Economie

Werken aan een duurzame en solidaire economie

Lou Keune en John Huige¹

Voorwoord

1 Wat is er aan de hand

1. Een greep uit kleine berichten van 2010
2. De wereld in crisis
3. Onze betrokkenheid en verantwoordelijkheid

2 Waar moeten wij naar toe

2.1 Er is iets aan te doen

2.2 Belemmeringen

2.3 Het economisch stelsel

2.4 Historische voorbeelden van grootschalige ingrepen in de economie.

2.5 Een andere economie

2.5.1 Alternatieve indicatoren

2.5.2 Andere manieren van economisch denken en beleid

2.5.3 Institutionele stappen naar een duurzame en solidaire economie

2.5.4 Gemeenschappelijke kenmerken

3 Werken aan een duurzame en solidaire economie

Voorwoord

Het Platform Duurzame en Solidaire Economie is ontstaan uit onvrede met het economische beleid van de

¹ Met dank aan Leida Rijnhout, Hans Opschoor, Jan Juffermans, Christiaan Hogenhuis, Sjef Staps, en Bart de Boer voor hun tekstbijdragen, adviezen en overige commentaren

laatste decennia. De mensheid ziet zich gesteld voor zich alsmaar verdiepende ecologische en sociale problemen. De overbelasting van de aarde blijft toenemen, de biodiversiteit neemt af, miljarden mensen leven ver onder het bestaansminimum en de ongelijkheid tussen rijk en arm wordt groter en groter. Het economisch beleid is vooral gericht op economische groei. Dat verergert deze problemen. Bovendien worden de verkeerde economische statistieken gebruikt zoals het bruto binnenlands product waardoor wij een misleidend beeld krijgen van de werkelijkheid. Daarom zijn wij in 2006 begonnen met een petitie, gericht aan de Tweede Kamer en de regering, om eerlijker te meten en om een ander economisch beleid te krijgen. In 2008 hebben wij, na de eerste Conferentie van Tilburg, de Verklaring van Tilburg opgesteld die een dringende oproep is om deze problemen echt aan te pakken. De urgentie daarvan wordt alleen maar hoger. Daarbij werd benadrukt dat wij in de comfortabele positie verkeren dat het nu nog kan.

Steeds meer mensen en organisaties zijn het met ons eens geworden. Dat bleek ook bij onze tweede conferentie, gehouden in Antwerpen, waar veel voorstellen voor de noodzakelijke omslag naar een duurzame en solidaire economie werden besproken. Deze conferentie leidde tot het Appèl van Antwerpen. Dit Appèl is een oproep om de inmiddels losgebarsten financieel-economische crisis te zien in samenhang met de heersende ecologische en sociale crises, en ook in die samenhang beleid te ontwikkelen. In december 2009 vormden enkele tientallen organisaties de Alliantie Fair&Green Deal met daarbij de oproep om dat beleid eindelijk te gaan maken. Veel van de mogelijke maatregelen zijn gepresenteerd in de Fair&Green Deal² van de gelijknamige Alliantie en werden bediscussieerd op onze derde conferentie, weer in Tilburg. Wij gaan politieke druk ontwikkelen om deze en andere maatregelen te implementeren. En onze hoop is dat binnen vijf jaar er inderdaad serieus werk gemaakt wordt van de transitie naar een waarlijk duurzame en solidaire economie.

Op 3 februari 2011 is in Tilburg de vierde conferentie over duurzame en solidaire economie. Dan gaat het natuurlijk ook over wat er moet veranderen in ons economische denken en beleid. Maar nog meer zal het dan gaan over voorstellen als in de Fair&Green Deal opgenomen gerealiseerd te krijgen. Daarbij moeten de achterbannen verbreed en geactiveerd worden. In de verschillende workshops en ook in de plenaire debatten zullen routeplannen voor een eerlijke economie ontwikkeld worden. Dit wordt dus een echte werkconferentie. “Nu kan het nog” blijft het devies.

Deze brochure wil voor deze discussies enig achtergrondmateriaal bieden. Het is vooral bedoeld om een indruk te geven van het gedachtegoed achter deze initiatieven.

² Alle genoemde documenten alsook de verslagen van de conferenties zijn te vinden op www.PlatformDSE.org.

1 Wat is er aan de hand

1. Een greep uit de 'kleine' berichten van 2010

- Op de grens tussen Griekenland en Turkije is een groot massagraf van niet-geïdentificeerde migranten die verdrongen zijn in de grensrivier in een poging het 'fort' Europa binnen te komen.
- De bewoners van een eiland van Papua New Guinea wordt geadviseerd het eiland te verlaten vanwege de stijging van de zeespiegel.
- In de tinmijnen van Bolivia werken jonge kinderen, onder zeer ongezonde en onveilige omstandigheden.
- Steeds meer vruchtbare grond in Afrika en Latijns Amerika wordt opgekocht door buitenlandse ondernemingen en aangewend voor de verbouw van landbouwproducten voor de export.
- Volgens een Nederlandse marineofficier moeten de activiteiten van Somalische kapers in historisch perspectief worden gezien: Somalische vissers zijn hun bestaansmogelijkheden kwijtgeraakt doordat moderne Europese trawlers hun visgronden hebben gekaapt.
- Veel rivieren in China zijn ecologische afgestorven.
- Pensioenen in Nederland worden verlaagd.
- Er dreigt een wereldwijde valutaoorlog.
- De voortdurende oorlog in Oost-Congo wordt gefinancierd door de opbrengsten van uit deze gebieden naar de rest van de wereld uitgevoerde zeldzame metalen die benut worden voor bijvoorbeeld de productie van mobieltjes.
- Het milieuprogramma van de VN UNEP bericht dat de verzuring van de oceanen, gevolg van het broeikaseffect, niet alleen een ecologisch probleem is, maar ook de voedselvoorziening in gevaar brengt.

1.2 De wereld in crisis

Als het gaat om crisis, is er vooral aandacht voor de financieel-economische crisis. Die heeft geleid tot fikse dalingen van de nationale inkomens, stijging van overheidstekorten, het failliet gaan van gevestigde financiële instellingen, "systeembanken" die door overheden gered moesten worden, nationale economieën die dreigen failliet te gaan, en zo meer. Allerlei "bubbels" komen boven waaronder de itc-bubbel, de schuldenbubbel en die van de woningmarkt. Nogal wat zogeheten economische groei blijkt op los zand gebouwd te zijn. De "welvaart" in de zogenaamde ontwikkelde landen blijkt steeds meer een luchtkasteel te zijn dat met de financiële crisis is doorgeprikt. Maar het streven naar vergroting van die soort welvaart veroorzaakt ook crises, die onomkeerbare consequenties hebben. De financiële crisis is misschien nog met (nog meer) geld op te lossen, de sociale - en de milieucrisis niet.

Toch krijgen die andere crises nauwelijks aandacht. Zo is er een verergering van de milieucrisis, er wordt zelfs al gesproken van een 'ecocide'. Het overgebruik van de biocapaciteiten van de aarde nadert de 50 procent (zie grafiek 1). Als wij, de mensheid, zo doorgaan hebben wij in 2050 bijna drie aardbollen nodig. De biodiversiteit is sinds eind jaren zeventig met zo'n 30 procent gedaald, zie de grafiek 2³. Ondanks de stagnatie in de economische groei blijft de uitstoot van CO2 stijgen.

Ook in sociaal opzicht verkeert de mensheid in zeer ernstige omstandigheden. Zo moet 40 procent van de wereldbevolking het doen met een inkomen van minder dan 2 US dollar per persoon per dag. Het aantal armste landen is gestegen. De inkomensongelijkheid in de wereld is weer toegenomen, en neemt de vorm aan van een champagneglas, zoals te zien op grafiek 3⁴. De Nederlandse bevolking behoort tot de rijkste 20 procent van de wereldbevolking. De financieel-economische crisis heeft grote gevolgen voor de

³ Bron: *Living Planet Report 2010*, Geneva, 2010, WWF), pag. 7.

bestaanszekerheid in heel wat “rijke” landen. In veel landen is de baanloosheid toegenomen. Uitkeringen en pensioenen worden verlaagd en lasten verhoogd. En er is zware druk om lonen te verlagen, arbeidstijden te verlengen, pensioenleeftijden te verhogen, en slechtere werkomstandigheden in te voeren.

Gelukkig lijkt er een kentering te komen in het denken over economie en welvaart. Steeds meer economen en politici pleiten voor andere maatstaven van welvaartsgroei in plaats van of naast het BBP (bruto binnenlands product). Als dit werkelijk doorgevoerd wordt, vraagt dit ook om andere beleidsdoelen, gericht op duurzame en rechtvaardige welvaart en niet louter meer BBP groei. Helaas dringt dat zelden door tot onze beleidsmakers.

1.3 Onze betrokkenheid en verantwoordelijkheid

Deze en andere berichten geven aan dat ons heel wat te wachten staat. Wij zijn geen toeschouwers, staan er niet buiten. Of we nu bestuurders, burgers of ondernemers zijn, we zijn allemaal betrokkenen in de grote crises van dit moment.

De toenemende overbelasting van de biocapaciteiten zal uitmonden in een strijd om de overblijvende bestaansmiddelen. Niet voor niets ziet de NAVO haar taak steeds meer liggen op het garanderen van “onze” toegang tot de bronnen van energie. Het toenemen van conflicten zal leiden tot meer vluchtelingen. Erosie en overstromingen van landbouwgronden, en opkopen van gronden door de agro-industrie, veroorzaken een extra stroom van mensen op zoek naar bestaanszekerheid. Wij zijn hier mede verantwoordelijk voor. Wij behoren tot diegenen die met onze productie en consumptie een veel te groot beroep doen op de natuurlijke hulpbronnen en veel te veel CO₂ uitgestoot hebben, wat klimaatveranderingen veroorzaakt. De gemiddelde voetafdruk van de Nederlanders is zo’n 6,2 hectare terwijl er gemiddeld slechts 1,8 hectare beschikbaar is voor elke aardbewoner. Het grootste deel van die 6,2 hectare ligt buiten Nederland en wordt gebruikt voor bijvoorbeeld sojaproductie voor 'onze' varkens. Voor een belangrijk deel heeft ons overgebruik te maken met onze voedselconsumptie. Een andere belangrijke invloed is ons alsmaar stijgende gebruik van energie, dus van olie, gas en steenkolen (mobiliteit, verwarming, apparaten).

Wij betalen veel te weinig voor de producten uit eigen of ander land. Bedrijven proberen de lonen zo laag mogelijk te houden, of in landen met slechte arbeidswetgeving gebruik te maken van kinderarbeid of veel te lange werkdagen. Zo werken er nog steeds veel kinderen in mijnen en werken vrouwen onder extreem zware arbeidsomstandigheden in textielbedrijven in de zogenaamde vrijhavens. Prijzen zijn ook te laag omdat het grootste deel van de milieukosten niet verrekend wordt, bijvoorbeeld de vervuiling van de rivieren en gronden, de gevolgen van CO₂ uitstoot en gezondheidskosten voor werknemers en omwonenden. De afnemers, ook de consumenten, kiezen meestal voor de laagste prijs, zonder er bij stil te staan hoe het komt dat die prijs zo laag is.

Voor bijna elk consumptieartikel geldt dat de samenstellende delen via heel veel mensen en uit diverse landen komen. Eigenlijk is er maar één economie en dat is de wereldeconomie, de mondialisering is al lang een feit. Consumptie en productie in Nederland zijn hooguit op te vatten als aspecten van een deeleconomie. Velen in de rijke landen inclusief Nederland menen, met een beroep op natie en nationaliteit, dat de huidige inkomensverdeling en inkomensniveaus legitiem zijn; ook als het gaat om bijvoorbeeld sociale zekerheid worden “buitenstaanders” uitgesloten. Die visie komt er op neer, dat de armoedeproblematiek maar door de armen zelf moet worden opgelost. Voor anderen beperkt hun betrokkenheid voor de leefomstandigheden elders in de wereld zich tot gevoelens van medemenselijkheid en solidariteit, zonder te beseffen dat armoede mede een gevolg is van de levensstijl van de rijken. Wij zijn bereid ontwikkelingshulp te geven. Maar verschillende studies tonen aan dat de financiële stromen van Noord naar Zuid kleiner zijn dan die van Zuid naar Noord. Deze “omgekeerde” ontwikkelingshulp laat zien dat er een actief proces is van verarming. Dit proces zou gestopt moeten worden om te komen tot een

⁴ Bron: UNDP: *Human Development Report* (New York, 2005, Oxford UP), blz. 21.

duurzame en solidaire economie. Het heeft weinig zin iemand tien euro te schenken, als je die eerst vijftien euro armer hebt gemaakt.

Het staat vast dat de klimaatveranderingen vooral door de geïndustrialiseerde landen zijn en worden veroorzaakt. De consequenties zijn vooral te voelen in de ontwikkelingslanden. De gevolgen van de inmiddels plaatsgevonden zeespiegelstijging zie je vooral in de Pacific, de steeds heviger wordende regenbuien of droogteperiodes maken het leven onmogelijk op de eilanden. In West Afrika waar de woestijn in een ongenadig tempo oprukt, raken boeren hun inkomens kwijt. Huidige en vooral toekomstige generaties worden ernstig in hun bestaansmogelijkheden beperkt.

Deze en vele andere voorbeelden tonen aan dat er iets grondig mis is met ons economisch systeem en de patronen van consumptie en productie. Er is een tendens gaande dat de winsten steeds meer worden geprivatiseerd (aandeelhouders, investeerders en managers van bedrijven) en dat de kosten worden afgewenteld op de samenleving als geheel die dan ook opdraait voor de ecologische en sociale schades. Dit laatste is vooral zichtbaar in het Zuiden, maar ook meer en meer in het Noorden.

Het reilen en zeilen van de wereldeconomie heeft steeds zichtbaardere gevolgen voor ons Nederlandse bestaan. De vooral door banken en andere financiële ondernemingen veroorzaakte financiële crisis leidt er bijvoorbeeld toe dat veel overheden zich gedwongen zagen om “systeembanken” te redden. Dat is misschien wel de belangrijkste reden waarom in veel landen in Europa zulke grote tekorten op de staatsbegrotingen zijn ontstaan. Deze tekorten moeten op een of andere manier gedekt worden. Het recept daarvoor zijn de bezuinigingen en lastenverzwaringen die het dagelijks bestaan van de meesten van ons aantasten. Mede als gevolg van onverantwoordelijk gedrag van de meeste financiële instellingen zijn vele beleggingen, als aandelen en obligaties maar ook die “in steen”, sterk in waarde gedaald en hiermee ook onze pensioenen. Met de snelle groei van de baanloosheid in Europa, worden de fundamenten van onze (financiële) bestaanszekerheid aangetast. Eens te meer dwingt deze ontwikkeling ons tot een onderzoek naar de fundamenten en tegenstrijdigheden van het bestaande economisch stelsel. Wij komen hier op terug.

2. Waar moeten wij naar toe

2.1 Er is iets aan te doen

De hiervoor aangegeven vraagstukken zijn immens, laat daar geen misverstand over bestaan. Dat wil niet zeggen dat er niets aan gedaan kan worden. Als wij het zouden willen dan zouden bijvoorbeeld de volgende maatregelen genomen kunnen worden:

Wij moeten stoppen met het dogmatisch beleid van blinde bevordering van economische groei. De kritiek op dat beleid neemt met de dag toe. En dat is niet meer dan logisch. Want het is evident dat die groei op reële grenzen stoot van natuur en milieu. Bovendien leidt dat beleid tot verslechtering van de bestaansvoorwaarden van grote aantallen mensen elders in de wereld, en van toekomstige generaties. Onze welvaart is gemiddeld genomen meer dan genoeg.

Eerlijke prijzen: wij zouden ons prijsstelsel zo moeten inrichten dat alle werknemers een op zijn minst fatsoenlijk bestaan kunnen hebben. Zodat bijvoorbeeld, ouders hun kinderen niet meer de mijnen in hoeven te sturen, of vrouwen niet meer aan de vrouwenhandel overgeleverd worden. Ook milieukosten mogen nooit afgewenteld worden op de samenleving of toekomstige generaties. Er moet een prijsbeleid gevoerd worden, prijzen kunnen niet meer “vrij” aan de markt worden overgelaten. Onduurzame producten moeten veel duurder worden en zich vanzelf uit de markt prijzen. De vervuiler betaalt”.

Elk land zou verplicht moeten worden een sociaal stelsel op te bouwen. Nu al zijn landen verplicht een Nationale Strategie Duurzame Ontwikkeling (NSSD) op te stellen. Dit behelst een lange termijn visie op ecologisch, sociaal en economisch vlak. De PRSPs (armoedebestrijding strategie) opgelegd door de Wereldbank aan vele ontwikkelingslanden, en volledig gebaseerd op een exportgerichte economie”,

zouden vervangen moeten worden door een dergelijke NSSD die meer voldoet aan de mogelijkheden en behoeften van een land.

Indien nodig zouden ontwikkelingslanden financiële hulp moeten ontvangen om hun economieën weer in functie van hun eigen behoeften in te kunnen richten. Het maatschappelijk middenveld in die landen moet worden gesteund om eigen politieke keuzes te maken waar de burgers voor kiezen. Er moet worden ingezet op het bevorderen van de mondiale invoering van bestaanszekerheid biedende sociale stelsels, waarbij arme landen voor de financiering daarvan een gelegitimeerd beroep mogen doen op rijke landen. Extra middelen hiervoor kunnen worden gegenereerd door mondiale belastingen zoals de Financial Transactions Tax – FTT, of de verhoging van belastingen in Nederland en andere rijke landen. Militaire uitgaven kunnen worden verlaagd en ingezet voor ontwikkelingssamenwerking.

Allerlei financiële transacties, zeker de speculatieve, kunnen worden verboden, of praktisch onmogelijk gemaakt cq afgeremd en ingedamd, via bijvoorbeeld de FTT. En het monopolie van de geldcreatie moet terug naar de centrale banken, om ook daarmee de monetaire sector te verkleinen en stabiel te maken.

Er moet en kan veel meer geïnvesteerd worden in het vergroenen van de economie, met name in de energiesector, maar ook via gesloten kringlopen, 'cradle to cradle' systemen, zuiniger technologieën, energiebesparing, en diensteneconomie. Productnormen moeten worden aangescherpt, niet alleen producten die schade aanbrengen aan het individu, maar ook producten die onevenredige schade aanbrengen aan de ecosystemen moeten worden verboden. De reclame industrie zou aan banden moeten worden gelegd. Door regulering, zoning en normstelling kunnen economische processen terug worden gedrongen in het hok van een duurzame milieugebruiksruimte.

Nogal wat producties moeten dichterbij gehaald worden. Dat geldt zeker (maar niet alleen) de productie van voedsel. De voorziening daarvan moet maximaal geregionaliseerd worden dus in de eigen regio voortgebracht. Dat maakt de keten korter, maakt de productie direct zichtbaar voor de consumenten, en leidt tot besparingen op vervoer. Bovendien verkleint het de druk op ontwikkelingslanden om “voor ons” te produceren, waardoor daar meer capaciteiten aangewend kunnen worden voor de eigen binnenlandse behoeften.

Het belastingstelsel moet hervormd worden door niet meer het gebruik van arbeid te belasten maar dat van milieugebruik. Dit zal leiden tot meer investeringen van bedrijven in materie- en energiearme productie en minder investeringen in automatisering daar arbeid weer betaalbaar wordt. Dit zal vele banen opleveren. En zal ook kunnen leiden tot meer zorgarbeid. Er kan tevens gewerkt worden aan een herverdeling van de inkomens, nationaal en mondiaal, door hogere inkomens zwaarder te belasten. Bij goedkopere arbeid zal het weer aantrekkelijker worden kapotte goederen te repareren, in plaats van te vervangen. Allerlei voorzieningen kunnen ook weer collectief gemaakt worden. Daardoor zal het mechanisme van 'keeping up with the Jones' en dus het belang van statusgoederen sterk afnemen.

Het principe van “economie van het genoeg” kan leidend gemaakt worden in zowel de private als de collectieve consumpties. Bijvoorbeeld kan er een quotering worden doorgevoerd waarbij mensen van bepaalde schaarse consumptieartikelen slechts een vastgestelde hoeveelheid kunnen gebruiken. Eenzelfde beleid kan ontwikkeld worden voor nationale economieën.

Er zijn diverse nieuwe maatstaven beschikbaar die als het gaat om de beoordeling van de economische toestand beter zijn dan, of op zijn minst aanvullend ten opzichte van de BBP maatstaf. Het gebruik van deze alternatieve maatstaven vergemakkelijkt het voeren van een economisch beleid waarin waarden van duurzaamheid, verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid en solidariteit leidend zijn.

2.2 Belemmeringen

Veel oplossingen zijn denkbaar, al zien we daar vaak ook onmiddellijk verzet tegen ontstaan Enkele voorbeelden:

Coherentie: Beleid en regelgevingen op vele terreinen zullen aangepast moeten worden wil de bepleite transitie kunnen plaatsvinden. Neem bijvoorbeeld de regels van WTO en EU: Deze zijn ingesteld ter bevordering van een vrij verkeer van geld en goederen (niet van mensen!). Deze regels zijn strijdig met de door ons bepleitte sociaalecologische maatregelen. Een sociaal en duurzaam transitiebeleid moet dan ook een beperking van die vrijhandel inhouden. Vergelijkbare voorbeelden, als het landbouwbeleid en het sociaal beleid (zie het Europa 2020 plan van de EU commissie) zijn te geven over andere terreinen van beleid en regelgeving.

Levensstijlen: De door ons voorgestane transitie betekent ook verandering van levensstijlen. Op dit moment domineert de (materiële) consumptiemaatschappij. Belangen van consumenten kunnen belemmeringen voor het voorgestane beleid opleveren. Want wij zullen meer met minder moeten doen terwijl nu het meer overheerst. Bijvoorbeeld zullen consumptieartikelen als kleding en inboedel duurder worden. En ook kunnen beperkingen komen in de vrije keuze van bijvoorbeeld energiegebruik en vakantiebestemmingen. Een duurzame levensstijl betekent ook dat er meer ruimte en tijd komt voor immateriële tijdsbestedingen als kunst en ontspanning, en voor zorg voor elkaar en de omgeving.

Machtsverhoudingen en belangentegenstellingen: zowel in Den Haag als in Brussel is de macht van lobbyisten die opkomen voor belangen van ondernemingen heel groot. Daarmee vergeleken vallen de aantallen vertegenwoordigers die opkomen voor de belangen van bijvoorbeeld werknemers, uitkeringsontvangers, migranten, mensenrechten, en natuur en milieu in het niet.

De macht en invloed van de grote internationale ondernemingen mag niet onderschat worden. Zie bijvoorbeeld de grote banken en financiële instellingen die er ondanks hun verantwoordelijkheid als medeveroorzakers van de financieel-economische crisis in geslaagd zijn om hun oude positie als te herstellen, inclusief bonussen, speculatie en handel in onbegrijpelijke financiële derivaten.

Onzekerheid: Niet te onderschatten is ook de rol die ingenomen wordt door onzekerheid over de toekomstige ontwikkeling van bestaansvoorwaarden als inkomens en de werkgelegenheid. Ons economisch stelsel is grotendeels gestoeld op de 'ratrace' waar wij inzitten. Zoals in het voorgaande betoogd, leidt dat tot grote bedreigingen op ecologisch en sociaal gebied. Toch zijn er nauwelijks politici die fundamentele vragen durven te stellen. Hetzelfde geldt voor het grootste gedeelte van het maatschappelijk middenveld. Tegelijkertijd is er grote onzekerheid over de mogelijke gevolgen van een duurzame en solidaire economie voor inkomens en werkgelegenheid. Er bestaat wel onderzoek naar de toenemende aantallen banen bij de transitie naar een duurzame economie, met uitgewerkte ideeën van werkcreatie, arbeidsdeling en arbeidsduurverkortung leidend tot een 21-urige of tot een flexibele werkweek. Dit betekent meer vrije tijd voor zaken die écht belangrijk zijn zoals familie, vrienden en hobby's.⁵ Dergelijke studies en voorstellen zouden veel meer aandacht moeten krijgen om het maatschappelijk vertrouwen in de zo noodzakelijke andere economie te verbreden en te verdiepen.

2.3 Systeemfouten in het economisch stelsel

Wij zijn dus op allerlei manieren verbonden met de grote sociale en ecologische problematieken van deze tijd. Er zijn verschillende directe relaties tussen ons eigen Nederlandse bestaan en wat mensen elders in de wereld en in de toekomst (zullen) ervaren. Wij zijn onder andere door ons consumptiegedrag medeverantwoordelijk.

⁵ Zie NEF: *21 hours – Why a shorter working week can help us all to flourish in the 21st century*. London, 2010, New Economics Foundation

Daar komt bij dat wij zoals nu de economie functioneert als normaal ervaren. “Zo zit onze economie toch in elkaar?” Een belangrijk punt. Ons bestel heeft karakteristieken, ook wel systeemkenmerken genoemd, die bepalend zijn. Maar het zijn kenmerken die niet “door God gegeven” noch natuurwetten zijn, het zijn eigenschappen die tot ontwikkeling zijn gekomen omdat mensen er voor hebben gekozen de economie zo in te richten. En dus zijn die kenmerken veranderbaar. Enkele voorbeelden van systeemkenmerken:

Winstmaximalisatie: Wij leven in een economie waarin het streven naar maximalisering van de particuliere winsten bepalend is. “Zonder winst gaat een onderneming failliet” is het parool. Daarvan is bijna iedereen overtuigd, zeker sinds met de doorvoering van het neoliberale beleid marktwerking leidend principe werd, ten koste van collectieve vormen van voortbrenging van goederen en diensten (bijvoorbeeld de posteries of de stroomproductie). En dat speelt dan ook door in andere ontorechte dogma's: er moet zoveel als mogelijk geproduceerd en afgezet worden, en dat tegen zo laag mogelijke kosten en zo hoog mogelijke prijzen. Dat wrekt zich onder andere in het gegeven dat ondernemingen er op gericht kunnen zijn om zoveel als mogelijk de sociale en ecologische kosten af te wentelen, dat wil zeggen dat de samenleving en toekomstige generaties daarvoor moet opdraaien. En dat tegelijkertijd zoveel als mogelijk van de opbrengsten privaat worden, dus aan de eigen ondernemingen toevallen. De lusten zijn voor de kapitaalkrachtigen, de lasten voor de belastingbetaler.

Vrijhandel: Dit kenmerk is vooral sinds de tweede helft van de jaren zeventig dominant geworden. Er is ook een haast oneindig geloof in de zegeningen van de “vrije” marktwerking. Maar daar valt heel wat op af te dingen. Zo blijkt in veel ontwikkelingslanden de economische groei (gemeten in het BBP) aantoonbaar te haperen als gevolg van de invoering van het vrije verkeer van geld en goederen. Ook worden de kosten van de aan vrijhandel inherente concurrentie nauwelijks in beeld gebracht, bijvoorbeeld de kapitaalvernietiging bij de verliezers van de concurrentie. Welke efficiëntie is er mee gediend dat er nu vier postbodes langskomen in plaats van één? Wat blijft er van echte vrijhandel over als een steeds kleiner aantal ondernemingen een steeds groter aandeel heeft in de wereldproductie en handel en veel internationaal goederenverkeer onzichtbaar is omdat het om intraconcernhandel gaat?

Groeiverslaving: In het huidige economische bestel wordt ervan uitgegaan dat “economische groei moet!” Ondanks toenemende twijfels over de gehanteerde maatstaven of over de gevaren van voortgaande groei van het BBP domineert nog steeds de beleidsopvatting dat het BBP moet groeien. Het scheelt niet veel of meer consumptie wordt als een heilige plicht gezien. Wij hebben een aanbodeconomie; de productie en handel worden niet primair geleid door de reële vraag. Het aanbod creëert steeds weer nieuwe behoeftes. En dat zelfs in die mate dat diezelfde “behoeftebevrediging” nauwelijks of niet of zelfs negatief (zie bijvoorbeeld de snelle toename van obesitas en het gigantisch afval probleem) kan bijdragen aan de bevrediging van reële behoeftes.

Dominantie van geldswaarden over mens- en natuurwaarden: Oorspronkelijk, bij het ontstaan van de economische wetenschap, werd de economie vooral geanalyseerd in termen van beschikbare grond, aantallen mensen, behoefte aan voedsel, beschikbare werktuigen en technologie en zo meer, dus in reële termen. Wij zouden dat nu menswaarden en natuurwaarden noemen, al dan niet “gestold” in gebouwen, machines, halffabrikaten en in heel veel transport. Wat tegenwoordig domineert is het meten in geldswaarden; geld is geworden tot de bepalende factor van waarde. En dat ondanks allerlei tegenstrijdigheden in de economische beschrijving en analyse. Veel “toegevoegde waarden” worden in de reële economie bijvoorbeeld voortgebracht door onbetaalde arbeidskracht (als huishoudelijke arbeid), die in het BBP niet worden meegeteld. Ook worden allerlei sociale en milieuschades niet in mindering gebracht op de vastgestelde toegevoegde waarde. Ze worden zelfs positief gewaardeerd als aan die schades een monetaire transactie gekoppeld is, bijvoorbeeld als mensen die longschades hebben opgelopen door het door auto's voortgebrachte fijnstof in ziekenhuizen tegen betaling worden verzorgd. Dat geeft een scheef beeld van de werkelijkheid. Wat dit systeemkenmerk extra gecompliceerd maakt is dat dit type denken in belangrijke mate verankerd is in het bewustzijn van veel mensen.

Wettelijk kader: de spelregels in de wereld moeten duidelijk zijn. Er zijn vele wetten over privé-eigendom, maar weinige over collectieve eigendommen. Het is verboden iemands auto te beschadigen (dit ligt vast per wet) maar iemands bestaanszekerheid of gezondheid aantasten schijnt zo goed al straffeloos te zijn. Toekomstige generaties hebben al helemaal geen rechten. Er wordt op dit gebied te veel uitgegaan van “maatschappelijk verantwoord handelen”, maar dit blijkt helaas niet voldoende te zijn. Er zijn grenzen aan de groei, maar ook grenzen aan de vrijheid van handelen. Die vrijheid eindigt namelijk daar waar hij de vrijheid of bestaanszekerheid van anderen aantast.

2.4 Historische voorbeelden van grootschalige ingrepen in de economie.

Er zijn drastische maatregelen nodig die uiteindelijk leiden tot een transformatie van het economisch bestel. De urgentie is hoog. De voetafdruk moet omlaag. Ook jongeren van nu moeten straks kunnen leven. Migratiedruk valt alleen te voorkomen als armoede verdwijnt. In de twintigste-eeuwse geschiedenis hebben we eerder gezien dat drastische maatregelen snel genomen kunnen worden. Enkele voorbeelden.

De *New Deal* van Roosevelt: Daarmee wordt bedoeld op een grootschalig programma van crisisbestrijding in de Verenigde Staten in de jaren dertig van de vorige eeuw, geleid door de toenmalige president Roosevelt. Dit programma heeft onder meer gevoerd tot uitgebreide investeringen in de infrastructuur en tot allerlei sociale hervormingen.

De oorlogseconomie van Churchill: Eind jaren dertig van de vorige eeuw zag Groot-Brittannië zich geconfronteerd met de dreigende oorlog met Duitsland. In heel korte tijd moest het land zich bewapenen. Ook moest in hoog tempo en op massale schaal mannen gemobiliseerd worden voor de oorlog. Dat vergde verre gaande ingrepen in de economie.

De wederopbouw van Nederland na de Tweede Wereldoorlog: Na beëindiging van die oorlog was er veel beschadigd of vernietigd. Bovendien waren op velerlei gebieden achterstanden ontstaan, bijvoorbeeld in de woningbouw en de voedselproductie. Ook was er de dreiging van inflatie, er was gezien de beperkte bestedingsmogelijkheden teveel geld in omloop. Daarom werden programma's van wederopbouw gestart, met als meest opvallende kenmerk een sterk geleide economie. De overheid nam bijvoorbeeld de woningbouw zelf ter hand en stelde een streng beleid van loon- en prijsbeheersing in (met instemming van de sociale partners). Voor diverse voedingsmiddelen werd een distributiestelsel gehanteerd, en er werd een straffe geldsanering doorgevoerd.

Conversieprogramma in Limburg na sluiting van de mijnen: Begin jaren zeventig van de vorige eeuw kwam de Nederlandse regering tot de conclusie dat de kolenmijnen in Limburg, als gevolg van de ontdekking van grote voorraden aardgas, overbodig werden. Daarom besloot het toenmalige kabinet dat een programma van geleide verandering van de economische structuur van het gebied geboden was, om voor de toekomst arbeidsplaatsen te garanderen. Daarvoor werden plannen gemaakt én uitgevoerd. Dat resulteerde onder meer in de vestiging van overheidskantoren in het gebied (delen van het CBS en van de Belastingdienst) en de Universiteit van Maastricht.

Deze historische voorbeelden laten zien dat structurele ingrepen mogelijk en effectief kunnen zijn, zeker ook omdat zij tegelijkertijd ingrepen in het economisch bestel. Maar dergelijke politiek vraagt veel leiderschap en visie. Helaas is onze democratie verlaagd tot een verkiezingsspel elke vier jaar, waarin vooral de persoon die het meeste belooft wint. Er worden makkelijke en goedklinkende oplossingen voorgesteld voor immens complexe problemen.

2.5 Een andere economie

Er wordt veel werk verzet om te bedenken en uitwerken hoe een andere economie eruit zou kunnen zien. Daarbij zijn verschillende zaken nodig:

2.5.1 Alternatieve indicatoren: Al sinds decennia worden ideeën ontwikkeld en voorstellen gedaan om de economie en de welvaart anders te meten. Belangrijke achtergrond daarbij is de kritiek op de dominantie van het BBP in het publieke debat en bij het bepalen van het overheidsbeleid.

Voor een deel gaat het daarbij om indicatoren die *complementair* zijn aan het BBP, daar dus een aanvulling op geven. Bekende voorbeelden zijn de *Human Development Index (HDI)*, ontwikkeld door het UNDP, en de Kindersterftegraad van UNICEF. De HDI is een integratieve indicator, wat wil zeggen dat daarin verschillende deelindicatoren zijn verwerkt, in dit geval gegevens over inkomen, gezondheid en onderwijs. Andere voorbeelden van integratieve indicatoren zijn de *Happy Planet Index* ontwikkeld door de NEF, de Leefsituatie Index ontwikkeld door het SCP, de Index voor een Duurzame Samenleving van de Stichting Duurzame Samenleving. Bekende niet-integratieve indicatoren zijn de Ecologische Voetafdruk en de *Living Planet Index* (ook wel Diversiteitsindex genoemd) van het Wereldnatuurfonds.

Vervolgens zijn er indicatoren die het BBP *corrigeren*. Het bekendste voorbeeld is de (integratieve) *Index for Sustainable Economic Welfare* ontwikkeld door Daly en anderen. Heel bekend is het Duurzaam Nationaal Inkomen ontwikkeld door Roefie Huetling.

En daarnaast kan gedacht worden aan *transformatieve* indicatoren. Die bieden een andere kijk op de economie. Ook het DNI kan als zodanig beschouwd worden, evenals de Betaald/Onbetaalde Arbeid Index ontwikkeld door Thera van Osch. Daarnaast wordt in de Meta Economische Verkenning van Vóór de Verandering⁶ niet zozeer een andere indicator gepresenteerd maar een andere benadering en beschrijving van de economie, en met gebruikmaking van vele nieuwe maar ook oude indicatoren. Zo ook in de Monitor Duurzaam Nederland 2009 van het CBS en de Planbureaus, waarin een benadering van duurzame welvaart wordt gegeven op basis van een groot aantal indicatoren en waarin het BBP zelfs ontbreekt.⁷

Het gebruik van alternatieve indicatoren kan de kijk op onze economie aardig veranderen. Tegelijkertijd moet worden meegenomen dat ook de alternatieven hun beperkingen hebben, bijvoorbeeld omdat zij uitgaan van bepaalde veronderstellingen. Toch zijn zij van groot belang in het beschrijven en analyseren van de grote ecologische en sociale vraagstukken. Twee voorbeelden:

De eerstvolgende grafiek laat zien hoe in Nederland de afstand tussen de ontwikkeling van het BBP en die van de ISEW⁸ steeds groter wordt. Volgens de ISEW maatstaf is er sinds de jaren zeventig geen economische groei, integendeel.

⁶ Lou Keune, Tuur Elzinga en Theo Ruyter: *Meta Economische Verkenningen - Voorstel voor de ontwikkeling van een duurzame en solidaire Macro Economische Verkenning+*. Amsterdam, 2006, XminY

⁷ CBS, CPB, SCP, PBL: *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag, 2009, CBS

⁸ Brent Bleys: *A Simplified Index of Sustainable Economic Welfare for the Netherlands, 1971-2004*. Brussel, 2007, VUB

De tweede grafiek vergelijkt de ontwikkeling van het Netto Nationaal Inkomen⁹ met die van het DNI. Het verschil tussen beide geeft de kosten weer die gemaakt moeten worden om op een nivo van duurzaamheid uit te komen.

¹⁰

2.5.2 Andere manieren van economisch denken en handelen

In een groeiend aantal studies wordt een andere manier van economisch denken en handelen gepresenteerd.

Ecologische economie gaat uit van de opvatting dat de economische activiteiten binnen de draagkracht van de aarde en de bevolking moeten blijven. *Founding fathers* zijn Kenneth E. Boulding, Nicholas Georgescu-Roegen, Herman Daly and Robert Costanza. Ze onderscheiden zich van de milieueconomen, omdat die plaatsten teveel nadruk zouden leggen op de monetarisatie van milieu, het vermarkten van milieugoederen en -diensten en het willen corrigeren van ecologisch marktfalen binnen het marktmechanisme. Maar het milieu is niet in geld uit te drukken, je kunt dan ook meestal geen *cost-benefit* analyses maken, en alleen met markten wordt de problematiek van onduurzaamheid niet opgelost. Ecologische economen wijzen ook op rechtvaardigheidsprincipes, eerlijke verdeling, de onomkeerbaarheid van milieuschade, onzekerheid, maar vooral op lange termijn analyses gericht op duurzame ontwikkeling. Ecologische economie integreert ook de kennis van het metabolisme van de maatschappij, de stromen van energie, materialen, financiële stromen en afval. Herman Daly is met zijn begrip van "*steady state economy*" wellicht het meest bekend. Nederlandse economen die tot de 'ecologische' stroming gerekend kunnen worden, zijn o.a. Jeroen van den Bergh, Roefie Hueting, Hans Opschoor. En ook de Vlaming Peter Tom Jones.

Steady state economy. Herman Daly omschrijft die als volgt: "In navolging van Mill (de klassieke econoom uit de 19-de eeuw LK&JH) kunnen we SSE definiëren als een economie met een constante bevolking en kapitaalgoederenvoorraad die in stand gehouden wordt door een lage productie (*throughput*) die binnen de grenzen van de herstel- en opnamecapaciteiten van het ecosysteem ligt. Dit betekent een geboortecijfer dat in evenwicht is met het sterftcijfer. Een lage productie betekent voor mensen een hoge levensverwachting en een hoge mate van duurzaamheid voor goederen. Meer operationeel gedefinieerd kunnen we de SSE beschrijven als een constante productiestroom op een duurzaam (laag) niveau, met bevolking en kapitaalgoederenvoorraad die aangepast kan worden aan het handhavingniveau gerelateerd aan het vermijden van zowel uitputting als vervuiling." ¹¹ Het in Nederland ontwikkelde begrip van een begrensde "milieugebruiksruimte" sluit hier op aan. ¹²

Welvaart zonder groei. Tim Jackson geeft een beschrijving van de noodzaak om tot een ecologische economie te komen. Hij schetst daarbij dat de gangbare wijze van economische groei die situatie verergert en dat een transitie nodig is naar een economisch model dat een hoge levenskwaliteit koppelt aan een lage milieudruk waarbij ecologische investeringen en een groene diensteneconomie centraal staan. Hij schetst in

⁹ Indicator afgeleid van het BBP.

¹⁰ Bart de Boer: *ISEW en DNI - indicatoren voor welvaart en duurzaamheid*. Tilburg, 2010, cursus FGD (PPT)

¹¹ Herman Daly: *A Steady-State Economy* (London, 2008, Sustainable Development commission), pag. 3

¹² Hans Opschoor: *Na ons geen zondvloed*, Kampen, 1989, Kok-Agora

een concreet aantal stappen een agenda voor die transitie. Drie centrale rubrieken daarvoor zijn: 1 Het vastleggen van de grenzen. 2 Het aanpassen van het economisch model. 3 Het wijzigen van de sociale logica.¹³

Economie van het genoeg: Bob Goudzwaard en Harrie de Lange bepleiten dat inkomens- en arbeidsniveaus, en indirect daardoor ook de productie- en consumptieniveaus, instrumenteel zo gekozen worden dat het de doeleinden dient van een adequate zorg voor de menselijke basisbehoeften, voor de kwaliteit van de arbeid, voor het behoud van het milieu en voor betere ontwikkelingskansen voor vooral de armste landen.¹⁴

De-growth: Serge Latouche bepleit een diepgaande bezinning op de grondslagen van de gedachte dat onze samenlevingen gebaseerd moeten zijn op groei. Hij stelt een radicale breuk voor, een samenleving gebaseerd op *de-growth*. Dat is niet hetzelfde als negatieve groei. Hij spreekt liever van *a-growth*, zoals wij ook spreken van a-theïsme. Volgens Latouche moeten wij af gaan zien van een zekere geloofsovertuiging, afscheid nemen van het geloofsartikel dat groei moet ¹⁵ Kwalitatieve groei prevaleert op kwantitatieve groei.¹⁶

Solidaire economie: Solidaire economie, in Nederland bepleit door Vóór de Verandering, is primair gericht op het realiseren van de noodzakelijke zorg voor alle mensen, met respect voor de natuur en het milieu. Zij is gegroundvest op de overtuiging dat samenwerking, onderlinge ondersteuning en een verantwoorde omgang met de natuur uit oogpunt van duurzaamheid meer opleveren dan concurrentie en ongebreideld winstbejag. Het zoeken naar samenwerking en bundelen van krachten, met respect voor ieders eigenheid, is een noodzakelijke voorwaarde om elkaars bestaansvoorwaarden te verbeteren. Het gaat om andere waarden dan die van het neoliberale cynisme: soberheid en 'genoeg', gelijkwaardigheid en tolerantie, zorg en gastvrijheid.¹⁷

Duurzaamheidstransities: In *Terra Reversa* schetsen Peter Tom Jones en Vicky De Meyere de stand van zaken van het hedendaagse wereldsysteem met een heel scala aan systeemfouten. Zij beschouwen daarbij de ecologische crisis als de meest doorslaggevende en 'politiek niet onderhandelbare' tekortkoming van het wereldsysteem. Dat leidt tot de vraag: Hoe economische stabiliteit te realiseren in een stationaire maatschappij? Voor Jones en de Meyere gaat dit via een proces van duurzaamheidstransities. Deze transitie worden voor een aantal sectoren (mobiliteit, voeding, toerisme en bouwen en wonen) uitgewerkt in een zeer praktische aanpak.¹⁸

¹³ Tim Jackson: *Welvaart zonder groei, Economie voor een eindige planeet*, (Utrecht, 2010, Uitgeverij Jan van Arkel), pag 172

¹⁴ Bob Goudzwaard en Harrie de Lange: *Genoeg van teveel – Genoeg van te weinig. Wissels omzetten in de economie*, (Baarn, 1995, Ten Have), pag. 6

¹⁵ Serge Latouche: *Farewell to growth*. Cambridge, 2009, Polity Press

¹⁶ Sinds enkele jaren wordt de jaarlijks *De-growth* conferentie gehouden, laatstelijk in Barcelona, waar een groeiend aantal economen en andere deskundigen zich beraden over de mogelijke perspectieven van transitie.

¹⁷ Vóór de Verandering, 2001, pag. 34-35

Samenwerkingseconomie: De samenwerkingseconomie, in Nederland in praktijk gebracht door onder andere de Vereniging Solidair, staat voor duurzaam economisch en sociaalecologisch handelen. Uitgangspunten van het huidige economisch systeem – zoals economische groei, winstmaximalisatie en de daar uit voortkomende (vormen van) concurrentie – dragen niet bij aan sociaal en ecologisch verantwoord gedrag van consumenten, bedrijven en overheden. Binnen een samenwerkingseconomie staat het principe van delen en wederkerigheid centraal: het delen van zeggenschap, het delen van winst en het delen van verantwoordelijkheid.¹⁹

Participatieve economie: Dit concept is ontwikkeld door Michael Albert en Robin Hahnel. Zij beschrijven een systeem dat uitgaande van een aantal fundamentele waarden als rechtvaardigheid en duurzaamheid, werkenden, consumenten en burgers op basis van gelijkwaardigheid verantwoordelijkheid geeft en betreft bij het economisch proces.²⁰

Zorgeconomie: Zoals Thera van Osch laat zien is zorgeconomie een economische benadering waarin zorg centraal staat en uitgaat van het paradigma van de zorgende mens. Bij de zorgeconomie ligt de focus op het realiseren van een waardig menselijk bestaan en gelijke rechten en kansen voor iedereen wereldwijd, met handhaving en herstel van de voor het leven belangrijke ecosystemen.²¹

Postkapitalistische economie: Jo Versteijnen en collega's beargumenteren dat de oplossing van de sociale, economische en ecologische crises niet ligt binnen het kapitalisme of de "vrije" markt zelf, maar vraagt om "een nieuwe, postkapitalistische economische structuur, die het kapitalisme effectief vervangt, die niet gedomineerd kan worden door groeidwang en daarom kan voldoen aan de doelstellingen van sociaal en ecologisch welzijn".²²

2.5.3 Institutionele stappen naar een duurzame en solidaire economie²³

¹⁸ Peter Tom Jones en Vicky De Meyere: *Terra Reversa - De transitie naar rechtvaardige duurzaamheid*, Antwerpen / Utrecht, 2009, Epo/Jan van Arkel

¹⁹ Biba Schoenmaker: *Alternatieve economische systemen - Een exploratieve studie naar bruikbare concepten voor het ontwerp van een geregionaliseerd landbouwsysteem*, (Utrecht, 2009, Innovatienetwerk), pag. 28.

²⁰ Schoenmaker, pag. 23.

²¹ Thera van Osch:

[De uitdaging voor de 21e eeuw: Zorgzaamheid verankeren in het economisch systeem. Utrecht, 2002](http://www.zorgeconomie.org) (<http://www.zorgeconomie.org>)

²² Jo Versteijnen, Bram Snoek, Wouter Snip: *Als markt en regering falen – Een postkapitalistisch alternatief als bijdrage aan het noodzakelijke maatschappelijke debat over sociaaleconomische verandering*, (Soest, 2010, Boekscout) pag. 7/8

²³ Met dank aan Hans opschoor.

Het realiseren van een duurzame en solidaire economie vereist het terugbrengen (en vervolgens op dat niveau houden) van de economische activiteit binnen de veilige en duurzame grenzen (de 'milieugebruiksruimte') en het streven naar een eerlijke verdeling van de toegang tot die ruimte en de resultaten van die economische activiteit. Dat vraagt allereerst om greep krijgen op groei, of, preciezer, op de materiële component daarbinnen (de stromen: grondstoffen, vuil, afval) en op het ruimtebeslag dat groei vaak vergt. Daarnaast is herverdeling van de toegang tot hulpbronnen en inkomen nodig, en een bestaanszekerheid garanderend systeem. Dat alles moet

uiteindelijk op internationaal (zelfs mondiaal) niveau worden gerealiseerd, wil duurzame en solidaire economie niet neerkomen op dweilen met open kranen. Wat betekent dit alles concreet? Hieronder volgt een aantal noodzakelijke stappen in een drietal richtingen:²⁴

a. *Naar duurzame welvaart en ecologisch inpasbare economische groei*

Allereerst gaat het er om om via regulering heldere en afdwingbare kaders worden gesteld aan de productie: (i) maxima inzake milieubelasting; (ii) gecertificeerde procesnormen; (iii) quota voor de winning van grondstoffen; (iv) zonerings bij gebruik en belasting van ruimte en ecosystemen; (v) faire, gefaseerde betrokkenheid van ontwikkelingslanden bij doelstellingen inzake mondiale milieuproblemen.

Daarnaast moet op economische processen kunnen worden ingewerkt zodat sociale en milieukosten in de productprijzen tot gelding komen, bijvoorbeeld via: (i) verwijdering van onduurzame en onrechtvaardige subsidies; (ii) heffingen, statiegeldsystemen, etc.; (iii) een 'groener' belastingstelsel.

Verder zijn ook duurzamer *consumptiepatronen* nodig, en dat vergt andere levensstijlen voor de rijkere segmenten in samenlevingen in Noord en Zuid: bijvoorbeeld lager energie en waterverbruik en minder vleesconsumptie. Dit vraagt niet alleen om andere prijzen maar ook om een cultuuromslag, en om maatschappelijke stimulering van schoner en zuiniger productiemethoden en producten, en van recycling.

Dit betekent een mate van ingrijpen in "de markt" of "het marktmechanisme" die niet alleen vraagt om een op duurzaamheid en solidariteit gerichte en effectieve nationale overheid maar ook overeenkomsten en afspraken, op regionaal (EU) en – waar nodig – mondiaal niveau. Een tweede argument voor internationale coördinatie is de begrijpelijke roep uit het bedrijfsleven om een "level playing field".

b. *Naar rechtvaardiger internationale verhoudingen*

Afspraken over internationale hulp dienen niet alleen te worden gehandhaafd en nagekomen (de 0,7% ODA) maar zelfs uitgebreid (voor samenwerking betreffende de grote duurzaamheidsproblemen zoals klimaat, water en voedsel; en voor een universeel bestaanszekerheidssysteem). Daarvoor kan een internationaal stelsel van inkomensbelasting nodig zijn, naast het gebruiken van andere nieuwe internationale geldbronnen zoals de eerder genoemde FTT op kapitaalstromen, het belasten van internationaal vervoer, en de belasting van (CO₂-) emissierechten en andere quota genoemd onder a.

De wereld-inkomensverdeling *moet* rechtvaardiger worden: "There will be no ecology without equity; there will be no equity without ecology" – Wolfgang Sachs). Dat vraagt, naast hulp, ook om kwijting van schulden, en een nieuw financieel stelsel dat het landen mogelijk maakt om in tijden van nood te trekken op nieuwe wereldwijde reserves.

Rechtvaardiger verhoudingen zijn pas mogelijk als er ook sprake is van een fair en groen wereldhandelsbeleid. In de Wereldhandelsorganisatie WTO dienen ook sociale en ecologische kwesties te worden geregeld - anders dienen ze vertaald te worden in andere, WTO- inperkende multilaterale verdragen. Regelingen op het gebied van eigendomsrechten (TRIPs) dienen uit te gaan van onderschikking aan de belangen en behoeften van de

²⁴ Zie Hans Opschoor: "Economische Expansie en de beperkte milieugebruiksruimte" in Frank Biesboer, red.: *Greep op Groei*. Utrecht, 1993, Aktie Strohm/Jan van Arkel

armen (bijv. op de gebieden van medicijnen en zaden). Die dienen toegang te krijgen tot wat zij nodig hebben tegen redelijke prijzen. Traditionele kennis dient beschermd te worden tegen invasies van monopolioïde en anderszins machtige economische belangen.

Nieuwe overeenkomsten op het gebied van investeringen dienen evenwichtige, rechtvaardige en duurzame grensoverschrijdende bewegingen van kapitaal af te dwingen en een billijke toegang tot kapitaal te garanderen. Het moet armere staten mogelijk zijn om gefaseerd het proces van integratie in internationale kapitaalmarkten in te gaan. De wisselvalligheid van kapitaalbewegingen dient te worden beheerst. Internationale financiële markten

en instellingen dienen te worden onderworpen aan een op duurzame en faire ontwikkeling gericht international regime.

c. *Naar duurzaamheids-'governance'.*

Huidige systemen van bestuur en toezicht op zowel Europees als – vooral – wereldwijd niveau voldoen niet als het gaat om het realiseren van een duurzame en solidaire economie volgens de in 1 en 2 uitgezette lijnen. Dat vraagt eerder om heroriëntatie, omvorming en versterking van de EU en VN dan om afbouw daarvan.

Er is wel gepleit voor 'managed globalisation' maar het gaat eigenlijk om 'governed globalisation'. Voor mondiale duurzaamheid betekent dit onder andere: (i) een sterke milieu-instantie binnen de VN; (ii) mandaatswijziging en verscherpt maatschappelijk toezicht op Wereldbank en IMF (naast de al voor de WTO genoemde wijzigingen); (iii) 'democratischer' aansturing van de economie via de VN, in plaats van in elitaire "industriële clubs" zoals de G-8 of zelfs de G-20; (iv) in (meer en verderstreckende) multilaterale milieuverdragen vastgelegde rechten van toekomstige generaties (en biodiversiteit); (v) bindende en afdwingbare gedragsregimes voor internationale ondernemingen.

2.5.4 Gemeenschappelijke kenmerken

Zowel de alternatieve indicatoren als ook de voorstellen voor andere economieën en voor institutionele veranderingen hebben gemeenschappelijke kenmerken.

Erkenning urgentie noodsituaties: Allen gaan er vanuit dat de omvang en diepte van de grote mondiale ecologische en sociale problematieken dwingen tot erkenning van de urgentie om die problematieken aan te pakken. Wij kunnen niet wachten totdat er een andere economie is. En bij die erkenning hoort ook de constatering dat een beleid van transitie vereist is met structurele sociaaleconomische maatregelen. Alle pleidooien, op Versteijnen cs na (die pleit voor het eerst uitwerken van een postkapitalistisch bestel), zien die transitie als een structureel veranderingsproces dat als hervormend aangemerkt kan worden. In feite is er overeenstemming dat met het nemen van maatregelen het bestel ook verandert, dus dat een andere rationaliteit van economisch handelen zich al doende ontwikkelt.

Afwijzing van het groeidenken: Daarover is brede overeenstemming waarbij het vooral gaat over economische groei zoals gemeten met het BBP, "genoeg" is een sleutelbegrip. Die afwijzing leidt niet tot een volledige overeenstemming over de daaraan te verbinden consequenties. Sommigen spreken duidelijk van de noodzaak van een samenleving zonder (verdere) BBP-groei. Anderen pleiten voor een negatieve groei, of wel economische krimp in de rijke landen. Overigens is er overeenstemming dat hoe je het ook verwoordt, er geen echte vermindering van welvaart valt te vrezen. Wel zal die welvaart meer het karakter hebben van welzijn en dus een andere, minder materiële, invulling krijgen. Maar iedereen gaat uit van de doelstelling dat het aangenamer, rechtvaardiger en duurzamer wordt.

Erkenning van de noodzaak anders te rekenen: Daarbij is brede overeenstemming dat er op andere manieren moet worden gerekend. De verregaande kritiek op de dominantie van het heersende groeidenken wordt veelal verbonden met het daarbij gehanteerde BBP als dwingende maatstaf. Er is een breed gedragen pleidooi om in ieder geval welvaart anders te meten. Maar ook zijn er voorstellen die een transformatieve benadering van de economie impliceren.

Primaat van gebruikswaarden: In de grote verscheidenheid aan alternatieve welvaartsmaatstaven kan op zeker één wezenlijk punt een overeenstemming geconstateerd worden. Die is dat de nu in het economische verkeer en beleid dominerende geldswaarden een ondergeschikte betekenis moeten krijgen. Alle voorstellen impliceren dat de veranderende samenleving allereerst geleid moet worden door wat gebruikswaarden genoemd kunnen worden, waarbij het onderscheid tussen menswaarden en natuurwaarden gehanteerd kan worden. Bij beide groepen waarden kan dan weer onderscheid gemaakt worden tussen waarden die beschikbaar zijn als bronnen van bestaan, en waarden die als doelen van het welvaartsstreven gehanteerd kunnen worden. Zo wordt de diversiteit van de soorten (natuurwaarde) gezien als een belangrijke bron van bestaan maar tevens als beleidsdoel (bijvoorbeeld bescherming of herstel van populaties). Hetzelfde geldt

een menswaarde als gezondheid, die wordt ook gezien als bron van bestaan (zieken kunnen niet werken) en als doel van beleid. Een en ander houdt niet in dat iedereen pleit voor afschaffing van het BBP. Sommige pleidooien gaan wel in die richting, anderen zien nog nut in deze maatstaf.

Andere economische principes: In alle voorstellen voor een andere economie wordt veel aandacht gegeven aan andere economische principes die leidend moeten worden in het economisch handelen. Daarbij gaat het duidelijk om pleidooien voor bewuste of intentionele principes. Er is daarbij geen nieuwe “invisible hand” waar te nemen, integendeel, de samenleving moet zich als een “wils-act” laten leiden door wat van de nieuwe economie verwacht moet worden. De benamingen van die principes kunnen verschillen maar veel voorkomende aanduidingen zijn: “genoeg”, eco-efficiëntie, mens-efficiëntie, mondialiteit, zorg centraal, duurzaamheid, solidariteit, rechtvaardigheid, samenwerking en participatie.

Sterke rol van de overheid: Er is brede overeenstemming over de noodzaak van een actieve overheid die leidend en sturend gaat optreden om het beoogde proces van transitie op gang te krijgen en te houden. Zonder een sterke overheid, die de beschikking heeft over de economische en rechtsmiddelen om een en ander tot stand te brengen, zal de duurzame en solidaire economie weinig kans van slagen hebben. Maar het gaat niet alleen om de overheid. Diepgaande sociale veranderingen komen slechts tot stand wanneer mensen zelf de principes en uitdagingen van een andere economie doorleven en praktiseren. Zeker ook wanneer mensen hun verandering van levensstijl koppelen aan een gezamenlijke inzet voor een op transitie gericht programma. Maatschappelijke organisaties hebben niet alleen de verantwoordelijkheid, maar vooral ook de plicht, om deze transitie mede vorm te geven in functie van het algemeen en toekomstig belang. Zij moeten de politiek beïnvloeden, in plaats van het bestaande beleid op een (al dan niet kritische manier) uit te voeren. De maatschappelijke agenda moet worden bepaald door de organisaties van het middenveld, niet door toevallige hypes die door de massamedia worden opgepikt.

Andere economische orde: Deze gemeenschappelijke kenmerken impliceren in velerlei opzichten een breuk met de bestaande systeemkenmerken. Dat betekent dat het beoogde transitieproces verder gaat dan (alleen maar) structurele veranderingen. In feite leidt dit tot een verandering van het economische bestel die gaat in de richting van een andere economische orde. Hoe die orde er precies uit zal zien is moeilijk te zeggen. Wel geven de hiervoor besproken gemeenschappelijke kenmerken richting naar een orde waarbinnen duurzaamheid en solidariteit bepalend zijn.

3 Werken aan een duurzame en solidaire economie

Op vele plaatsen in de wereld wordt men zich ervan bewust dat *business as usual* tot onomkeerbare processen leidt: ecocide en strijd tussen mensen, sociale lagen en volkeren. Op vele plaatsen ook werken mensen aan het ontwikkelen van duurzame en solidaire alternatieven, in hun persoonlijke leven maar ook gezamenlijk, in bewegingen en organisaties en op politiek vlak. Zelfs op internationaal niveau (in diverse VN-instellingen bijvoorbeeld) begint men te denken aan het veranderen van de internationale besturings-“architectuur” teneinde een meer “*inclusive, fair and sustainable global economy*” te realiseren. Ook in Nederland groeit de door steeds meer mensen gedragen erkenning dat zoals de wereld en Nederland nu sociaal en ecologisch reilen en zeilen, niet langer meer vol te houden is. Een extra verheugende omstandigheid is dat ook op het niveau van organisaties en instellingen het inzicht groeit dat georiënteerd zijn op *one issue* tot op zekere hoogte effectief kan zijn, maar dat het uiteindelijk moet gaan om een breder proces van sociaaleconomische transformatie. De Alliantie Fair&Green Deal is een van de voorbeelden van de groeiende samenwerking.

Deze aanzetten tot een nieuw denken over maatschappijinrichting laten onverlet dat de urgentie onmiskenbaar toeneemt. Nu al hadden voorbereidingen getroffen moeten worden voor een transitieprogramma dat werkelijke antwoorden biedt op de noden van dit moment. De huidige Nederlandse regering lijkt zich daarvan weinig bewust te zijn. Er blijkt eerder een neiging om de grote mondiale sociale en ecologische problemen weg te redeneren of op zijn minst twijfel te zaaien over de omvang en aard en zeker over de urgentie. Het moet gezegd. Veel mensen laten zich hierdoor meeslepen. Dit geldt ook internationaal: na aanvankelijke geluiden die steun inhielden van belangrijke krachten in de G20 voor een “*green new deal*” op internationaal niveau, in oktober 2008, is dat gevoel sindsdien weer vrijwel geheel weggeëbd. Ook in het publieke debat domineert de roep om

economische groei en om marktwerking, terwijl de ecologische en sociale crises van dit moment alleen maar intenser worden. De confrontatie daarmee is voor ieder van ons onvermijdelijk, en op betrekkelijk korte termijn.

Nu kunnen wij als sociale bewegingen besluiten om ons daar bij neer te leggen en maar te hopen op betere tijden. Maar nee, integendeel, wij vinden dat nu al stappen genomen moeten worden om een transitieprogramma te ontwerpen. Daarnaast zal erkend moeten worden dat er nog heel wat gebieden zijn waarvan nog niet helemaal duidelijk is hoe die aan te pakken. Dat is geen reden is om niets te doen. Zoals het nu economisch gaat, gaat het zeker niet langer. Dus moet het een extra aansporing zijn om steeds meer mensen te betrekken bij de zoektocht naar alternatieven. Wij zouden gemeenschappelijk af kunnen spreken dat in een periode van vier jaar transitieprogramma's uitgewerkt worden en ten uitvoer worden gebracht.

In discussies over deze onderwerpen wordt nogal eens naar voren gebracht dat wij als klein landje niet veel in te brengen hebben, en zeker niet over de middelen beschikken om de noodzakelijke maatregelen op mondiaal nivo te (doen) realiseren. Dat is een terecht argument, maar mag geen reden zijn om dan maar niets te doen en te wachten totdat anderen initiatieven nemen. Integendeel, het kan ook beschouwd worden als een extra aansporing om zelf het goede voorbeeld te geven. Daarnaast is het een aansporing om een actieve rol te gaan vervullen in het internationale debat en daar bondgenoten zoeken om samen het Europese en het mondiale pleidooi voor een duurzame en solidaire economie te gaan voeren. Nederland is lange tijd gidsland geweest op vele thema's van mensenrechten, duurzaamheid en solidariteit. Dat is zeker niet meer het geval. Een gedoogregering als de onze is geen voorbeeld voor welk land dan ook. Laten we opnieuw de (volgens sommigen) betweterige Nederlander worden die goed weet hoe het moet en geen kans voorbij laat gaan om dat uit te dragen. As we al nooit het WK winnen, dan kunnen we toch weer streven dat te worden op de gebieden die er echt toe doen binnen de EU, VN, WTO, en de internationale gerechtshoven.

Voordat het zover is, kunnen wij als sociale bewegingen druk blijven uitoefenen en ideeën uitzaaien in de hierboven aangegeven richting.